ترس لە خۆشەویستی

ئێمە کاتێك باس لە ئاوابوونی خۆشەویستی دەکەین، بەمانایەکی تر باس لە ترسان لە خۆشەویستیش دەکەین، چونکە ترس لە خۆشەویستی، لە ئەنجامی ترسان لە ئافرەتەوە، خەسڵەتێکی ئاشکرای زۆربەی کولتوورەکانە. کولتوورەکان لەئاست ئافرەتدا دوو ڕوون، چونکە لەگەڵ ئەوەشدا کە زۆربەی کۆمەڵگانی جیهان ڕۆڵی مێیینەیان ئایدیالیزە کردووە، وەك خواوەند پەرستویانن و ستایشی دایکایەتیان کردووە و بەهەشتیان خستۆتە ژێر پێیەکانیانەوە، ئەوە لە زۆربەی کولتوورەکاندا ترس لە ئافرەت ترسێکی بەرجەستە بووە و خۆشەویستیش ئەو بارودۆخەیە کە ناچارمان دەکات بەرەو قەڵەمڕەوی ئافرەت هەنگاو بنێین.

لە بنەمادا، خۆشەویستیکردن هەوڵدانە بۆ ژیانکردن بە ڕۆحێکی مێیینەییەوە، خۆشەویستی ئەو بارودۆخە دەروونی و ڕۆحی و کۆمەڵایەتییەیە کە بوار بۆ مێبوونەوەی مرۆڤ دەڕەخسێنێت. بۆیە هەمیشە ترسان لە ئافرەت و مێبوونەوە، هاوشانیشە بە ئاوابوونی خۆشەویستی. خۆشەویستی ئەو کاتە ئاوا دەبێت، کە ئەو هەلومەرجە کولتووری و کۆمەڵایەتی و مەعنەویانەی پێویستن بۆ مانەوەی، لە ئارادا نامێنن و لە جیاتی ستایشکردنی ئەڤیینداری، کولتووری کۆمەڵگا بەهاوکاری ئایین و نەریتەکان، ترسی خۆی لە خۆشەویستی و ڕقی خۆی لەدژی مێیینە بەرجەستە دەکات. تەنانەت ئەم ترسە کە ڕێی تێدەچێت

سەرچاوەکەی بگەڕێتەوە بۆ بارودۆخی سکپڕی و سووڕی خوێندانانی مانگانە، بەلای زۆربەی میللەتانەوە ئافرەتی وەك بوونەوەرێکی پڕ نهێنی و ڕاز خستۆتە ڕوو، کە پەیوەندیی هەیە بە دنیای غەیبەوە و تەنانەت هەندێ لە میللەتان ڕۆڵی نێرینەیان لە سکپڕبوونی ئافرەتدا ڕەتکردۆتەوە[١٢١]. هەر لەم پێودانگەیشەوە بە باشی دەزانم کەمێ لەو زەمینەیە بدوێم کە لەناو کولتوورە جیاوازەکاندا بۆتە هۆی بەرجەستەکردنی ترس لە ئافرەت و لەوێشەوە بەکەمگرتنی سۆز و خۆشەویستی.

یەکێك لەو کولتوورە دەوڵەمەندانەی ئەم ترسەی خۆی لە ئافرەت نەشاردۆتەوە، کولتووری دێرینی چینییە، کە تیایدا هەوڵێکی جیدی دراوە بۆ شاردنەوە و بەتاریکایی سپاردنی مێیینە. لە ڕوانگەی چینییە کۆنەکانەوە، گۆڕانی وەرزەکانی ساڵ پەیوەندییەکی پتەویان هەیە بە ڕەگەزی نێر و مێوە: ئەوان ساڵیان بەسەر دوو نیوەدا دابەش دەکرد، کە بەیەکێکیان دەگوت (وەرزی نێرینە) و بەویتریشیان دەگوت (وەرزی مێیینە). وەرزی نێرینە وەرزی چالاکی و کردار و چاندنی کشت وکاڵ و سەردەمی ڕووناکایی بوو. لەکاتێکدا وەرزی مێیینە، وەرزی پەرچەکردار و پاسیڤی و تەم و تاریکایی بوو[١٢٢]. بێگومان دەکرێت ئەم بڕوایەی چینییەکان بە زۆر مانا بخوێنینەوە، بەڵام ڕەنگە هۆکاری سەرەکیی ناونانی وەرزی مێیینە بە وەرزی تاریکایی و تەم، هەمان ئەو ترسە بێت

---

١٢١ م. میر شکرایی، ع. حسن زادە: **زن و فرهنگ**. نشر نی، تهران ١٣٨٢، ل: ٣٥.

١٢٢ بارنز و بکر: **تاریخ اندیشە اجتماعی**. ترجمەو: جواد یوسفیان، علی اصغر مجیدی. شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران، ١٣٥٨، ٦٠.

کە لە زۆربەی کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا لەئاست ئافرەتدا بەدیدەکرێت و لە بنەماشدا ترسێکی نێرسالارانەیە. ئەمەش بەوەی کە ئافرەت خاوەنی هێزێکی ئەفسووناوییە و لەبەرامبەر پیاودا جێگەی مەترسییە.

هەر بەپێی ئەو باوەڕەش، لە ڕۆژگاری دێرینی ژیانی کۆمەڵگاکاندا، پیاو، ئافرەتی بە خاوەن هێزێکی ئەفسووناوی و بانسرووشتی دەزانی و لەو بڕوایەدا بوو کە *ئافرەت ـ دایك* کاریگەرییەکی ئەفسووناوی هەیە بۆسەر مرۆڤ. بۆیە پیاو "*ئافرەتی لە پێگەی خواوەندا دەپەرست و هەر بەو هۆیەشەوە لێی دەترسا و پەرچەکرداری ئەم ترسەش لە چەواشەکردن و بەکەمگرتنی ئافرەتدا خۆی پیشان دەدا. بە دەربڕینێکی دی، نێرینە (ئافرەت–دایك)ی وەك زووڵمەتێ تەماشا دەکرد، کە پیاو بەداوی خۆیەوە دەکات و دەیباتەوە بۆ بیابانی عەدەم، بۆ پێش پەیدابوونی بوون*"۱۲۳. بێگومان ئەم تێڕوانینە بۆ ئافرەت بواری ئەوە ناهێڵێتەوە تا خۆشەویستی و ئەڤینی لەگەڵدا بکرێ، چونکە ئافرەت ئەو هێزەیە کاتێ بە داویەوە دەبین، دەمانباتەوە بۆ سەرەتایەك کە جگە لە تاریکایی هیچ شتێکی دیکەی تێدا نییە. بەم پێیەش لە ڕێگەی ترس لە مێینەییەوە وێنەیەکی ئەفسووناوی لەسەر ئافرەت دروستدەبێت و لە ئەنجامی ئەمەیشەوە ترس لە ئەڤینی مرۆڤ بۆ مرۆڤ پەرە دەستێنێ. بۆیە سەرهەڵدانی خۆشەویستی وەك جۆرێ لە پەیوەندیی کۆمەڵایەتی، پەیوەندییەکی پتەوی هەیە بەو هەلومەرج و بەهایانەوە کە لە ڕێگەیانەوە کۆمەڵگا پێناسەی خۆی بۆ ئافرەت دادەڕێژێت. ئەگەر ئەو هەلومەرج و بەهایانە لاواز بوون، ئەوە ڕەنگدانەوەشیان دەبێت لە بواری

۱۲۳ رنە نلی: "*اسطورەء قلب در عشق شیفتگی*" لە: جهان اسطوره شناسی:۳، ترجمەء جلال ستاری، نشر مرکز، ۱۳۷۹، ل: ۱۵۲.

پەیوەندیە سۆزدارییەکانی مرۆڤدا و نابێت چاوەڕوانیمان لەو کۆمەڵگایە ئەوە بێت کە خۆشەویستی تیایدا ببێتە دیاردەیەك. بەمانایەکی دی: ڕێژەی ئەو بەهایەی کۆمەڵگا بۆ ئافرەتی دادەنێت، دەستنیشانی ڕێژەی بە دیاردەبوونی خۆشەویستی لەو کۆمەڵگایەدا دەکات. ئەمەش ئەو ڕاستییە کە دەتوانین لە تێڕوانینماندا بۆ کۆمەڵگای یۆنانی پێیبگەین.

ئەسینا، لەوساتەوەختەشدا کە پایتەختی کولتووری و نموونەی دەوڵەتشارێکی دیموکراتی و ڕۆشنگەری یۆنان بوو، زیاتر شارێك بوو بۆ پیاوان. گۆڕەپانەکانی شار شوێنێك بوون بۆ کۆبوونەوە و مشتومڕی پیاوانی ئەسینا و شوێنی ئافرەتان کونجیماڵەوە بوو. ئەوان لەو شاگردانە دەچوون کە ئامادە دەکرێن بۆ فێربوونی ئەرکەکانی ماڵ و دایکایەتی و لە دواجاریشدا هەر پیاوان بەسەر ژیانیانەوە وەستا و بڕیاردەر بوون: «باوکان بەبێ ئەوەی بیروڕای کیژەکانیان وەربگرن، دەیاندان بە مێرد (...) ئافرەتان لەبەرئەوەی لەڕووی هزرییەوە پەروەردە و فێر نەکرابوون، زۆربەیان دەبوونە فەرمانبەرداری مێردەکانیان»۱۲٤.

لە تێڕوانینی هزری فەلسەفیی هاوسەردەمیشدا حاڵی ئافرەتان باشتر نەبوو. هەردوو مەزنە فەیلەسووفی یۆنانی کۆن، ئەفلاتوون و ئەرستۆ، کاتێك دەهاتنە سەر باسکردنی ڕۆڵ و پێگەی ئافرەتان، ئەوانیان لە ڕیزی کۆیلە و بێگانەکان دادەنان. تەنانەت ئەرستۆ، کە لە تێڕوانینە سیاسییەکانیدا لە ئەفلاتوون دواکەوتووترە، بڕوای بە یەکسانیی نێوان

۱۲٤ هنری لوکاس: **تاریخ تمدن** (جلد یکم). ت: عبدالحسین ازرنگ. انتشارات سخن، تهران، ۱۳۸۲، ل: ۲۳۸.

ژن و پیاو نەبوو. ئەرستۆ: «بڕوای بە ڕژێمی کۆیلایەتی هەیە و ڕێگاش نادات ژن پێ بنێتە ناو کۆڕی ڕامیاریەوە و شان بەشانی پیاو کار بکات، چونکە بە ڕای ئەو، ژن کەمتر لە پیاو هۆشی پێ دراوە»١٢٥. لەمبارەیەوە کتێبی *سیاسەت*، کە یەکێکە لە شەففافترین بەرهەمەکانی ئەرستۆ، بەڵگەی زۆرمان دەخاتە بەردەست کە دەریدەخەن ئەرستۆ چەندە دژەژنە١٢٦.

ئەگەر لە ئاستی هزری و فەلسەفیدا ئافرەت بەمجۆرە هەڵسەنگێنرا بێت، ئەوە لە ئاستی کولتووری و ڕۆشنبیریی گشتی کۆمەڵایەتیدا باشتر نەبووە و ئەمەش ڕەنگدانەوەی خۆی هەبووە لەسەر پەیوەندییە سۆزدارییەکان. فردریش ئەنگلز لە کتێبە نایابەکەیدا: (***بنەڕەتی خێزان، مڵکایەتی تایبەت و دەوڵەت***) کاتێك دێتە سەر باسکردنی بارودۆخی ئافرەتان لە کۆمەڵگای ئەسینایيدا، وێنەیەکی ڕوونمان لەسەر ئەو بەپەراوێزکردنەی ئافرەت دەخاتە بەردەست. ئەنگلز لەبارەی کچانی ئەسیناوە دەنووسێ ئەوان: "تەنیا ڕستن، چنین و دروومان فێر دەبوون و لە باشترین هەلومەرجیشدا کەمەکێ خوێندن و نووسین. بەشێوەیەکی گشتی ئەوان لاتەریك دەکرێن و تەنیا لەگەڵ ئافرەتانی تردا تێکەڵ دەبوون. شوێنی ژیانی ئافرەتان بەشێکی جیاکراوە و دیاریکراوی ماڵ بوو لە نهۆمی سەرەوە یاخود لە بەشی دواوە، کە پیاوان بەئاسانی ڕێیان

١٢٥ د. محەمەد کەمال: **کێشەی بوون لە مێژووی فەلسەفەدا**. بەرگی یەکەم، چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٢، ل ٦٨.

١٢٦ ارسطو: **سیاست**. کتاب دوم، ترجمەء حمید عنایت، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ١٣٨١ چ. چهارم، ل: ١٠٢، ١٠٣ و ١٠٤

نەدەبردەوە سەر، بەتایبەتیش بێگانەکان. کاتێ پیاوانی میوان دەهاتنە ئەوێ، ئافرەتان دەچوونە ئەو بەشەی ماڵەکەوە (...) لە ڕاستیدا ئەوان لەناو ماڵدا دەستبەسەر بوون"١٢٧. لە درێژەی ئەمەدا ئەنگلز باس لەوە دەکات کە ئافرەت لە ئەسینادا بەبێ ئەوەی کۆیلەیەکی لەگەڵدا بێت نەیتوانیوە بچێتە دەرەوەی ماڵ و ئاماژە بە ئەریستۆفانیسی شانۆنامەنووسیش دەکات کە چۆن باسی ئەو سەگی ڕاوانەی کردووە کە لەلایەن ئەسینایيەکانەوە لە ماڵدا ڕادەگیران بۆ ترساندنی زیناکاران. "ئافرەت بۆ ئەسینایيەکان زیاتر لەوەی سەردەستەی خزمەتکاران بێت، شتێکی دی نەبوو"، هەر بۆیەشە پیاوانی یۆنان شەرمیاندەکرد خۆشەویستیی خۆیان بۆ هاوسەرەکانیان دەربڕن"١٢٨.

بەم پێیەش لەناو کولتووری دێریندا، خۆشەویستی نێر و مێ، ئەڤینی ژن و پیاو وەکو "نەخۆشییەکی دەروونی" و "لاوازییەکی ئەخلاقی" تەماشای کراوە کە دەبوو تیمار و *دەرمان* بکرێت. بۆیە "*خۆشەویستی، واتە پێ خستنە ناو قەڵەمڕەوی خەڵوەتی ئافرەتەوە، لە ڕووی ئەخلاقی و دەروونییەوە ناپەسەند بووە و دەبووە هۆی سەرشۆڕی، چونکە ئافرەت شایانی ئەوە نەبووە پیاو تەسلیمی ئەفسوونەکەی ببێت، بە پێچەوانەوە ئەو وەك بوونەوەرێك تەماشای دەکرێ کە خاوەنی نەفس و ڕۆحێکی نزم بوو... هەر بۆیەشە پیاوەکان .. زۆرتر پیاوی تریان*

١٢٧ فردریش ئەنگلز: **منشاء خانوادە، مالکیت خصوصی و دولت**. ت: خ. پارسا، جامی، تهران، ١٣٨٠، ل: ٩٢.

١٢٨ فردریش ئەنگلز: سەرچاوەی پێشوو، ل: ٩٣.

لاپەسەند بوو و تەنیا وەک ئامرازێکی دامرکاندنەوەی غەریزەی جنسی تەماشای ئافرەتیان دەکرد"١٢٩.

بەم مانایەش لە یۆنانی کۆندا، خۆشەویستیی ڕاستەقینە، خۆشەویستیی ئەفلاتوونی، وەکئەوەی لە گفتوگۆی (خوان)دا ڕەنگیداوەتەوە١٣٠، هەمان پەیوەندیی هاوڕەگەزیی نێوان پیاوەکانە، نەک پەیوەندیی نێوان ئافرەت و پیاو. ئەمەش وامان لێدەکات بڵێین، هەرچەندە یۆنانەکان لە ئاستی هزری و سیستەمی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا پێشەنگی میللەتانی هاوسەردەمی خۆیان بوون و لە مێژووشدا بوونە لە کۆمەڵگایەکی نمونەیی، کەچی ڕۆشنگەریی یۆنانی نەیتوانی لەمەسەلەی تێڕوانینیدا بۆ ئافرەت خۆی لە چوارچێوە باوکسالارییەکە ڕزگار بکات. ئەمەش ئاراستەیەکی ئەوتۆی بە پەیوەندییە سۆزگەراییەکان بەخشی، کە تیایدا ستایشکردنی پیاوی یۆنانی بۆ کوڕی جوانکیلە، چەندینجار بەسەر ستایشکردنی پیاودا بۆ ئافرەت باڵادەست بێت، کە بێگومان ئەمەش ڕۆڵێکی کەمی نەبینی لە بەپەراوێزکردنی ژن و لەوێشەوە لە سستکردنی پەیوەندیی خۆشەویستی و سۆزگۆڕینەوەدا.

یۆنان، نەک هەر لەبواری هزر و فەلسەفەدا بۆ سەدەکانی ناڤین نمونەیەک بوو، بەڵکو هەمان تێڕوانینی یۆنانیانە بۆ ئافرەت و پەیوەندییە سۆزگەراییەکانیش بەرەو ئەو سەدانە ڕێچکەی بەست و بگرە لەوێدا بۆ

١٢٩ ڕنە نلی: "اسطورهء ***قلب در عشق شیفتگی***"، سەرچاوەی پێشوو، ل: ١٥٢.

١٣٠ افلاطون: مجموعه اثار، ج. اول، ترجمەو محمد حسن لطفی، ر. کاویانی، انتشارات خوارزمی، چ: سوم ١٣٨٠، ل٣٩٥–٤٥٠

یەکەمجار لەلایەن تیۆلۆژیای مەسیحییەوە مەنهەجێکی تایبەت بە ڕقبوونەوە و ترس لە ئافرەت و خۆشەویستی دادەڕێژرێ. بۆیە لە سەدەکانی ناڤیندا بەکەمگرتنی ئافرەت و لەوێشەوە ترس لە خۆشەویستی، تەواو بەدیار دەکەوێت و پەرە دەستێنێت، بەتایبەتی ئەوکاتەی لەلایەکەوە ڕێوڕەسمی سوارچاکی و ئەڤینداریی کۆتاییان پێهاتبوو، لەلایەکی تریشەوە باوکانی کەنیسە نەریتی بەکەمگرتنی ئافرەتیان لەسەر ڕەوتی لەمێژینە برەو پێدەدا. بۆیە لە سەدەکانی ناڤیندا ڕقبوونەوە لە ئافرەت و دژایەتیکردنی، کە بۆخۆی ڕەگوڕیشەیەکی کۆنی هەبوو، سەریهەڵدایەوە و چیرۆک و بەسەرهاتی تایبەت بە (مەکر و جادووی ئافرەتان) ئەم ڕق و کینە لەمێژینەیان، کە وەک ژیلەمۆی ژێر خۆڵەمێش شاراوە بوو، زیندوو کردەوە١٣١.

جگە لە دەسەڵاتی ڕەهای کەنیسە و میزاجی تایبەتی پیاوانی ئایین، سەدەکانی ناوەڕاست ستایشێکی زۆری کولتووری سووپاگەری و شمشێربازان و سوارچاکانی کردووە١٣٢. لەناو ئەم کولتوورەشدا ئافرەت نرخ و پێگەیەکی ئەوتۆی نەبووە، بێجگە لەوەی کە بوونەوەرێکی سیحراوی و ئاڵۆزە و سوارچاک و شمشێربازان نابێت بکەونە داویەوە و شەهامەت و سامی خۆیان بدۆڕێنن. ئەمە وێڕای ئەوەی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، کە فیودالیزم لە ئەوپەڕی دەسەڵاتی خۆیدا بووە، لە ڕووی

١٣١ جلال ستاری: **پژوهشی در عشقنامهء هلوئیز و ابلار**. نشر مرکز، تهران، ١٣٧٩، ل: ١٤٣–١٤٤.

١٣٢ جیمز ا. کوریک: **قرون وسطای اولیه**. ترجمەو مهدی حقیقت خواه، تهران، ققنوس، ١٣٨٠، بەشی چوارەم، ل: ٧٧–٩٥.

ئابوورییەوە پشتیان بە کشتوکاڵ دەبەست و ئەمەش هێندەی تر بەهای ئافرەتانی لەوەدا سەقامگیر دەکرد، کە ئەوان کارگەیەکن بۆ بەرهەمهێنانی منداڵ و ئەم تێڕوانینەش لە ژیانی سۆزگەرایانە بێبەشی دەکردن. بۆیە: لە بەشێکی زۆری «کولتووری سەدەکانی ناویندا، ئافرەتان ڕێز و بەهایەکیان نەبوو، ئەوە نەبێت منداڵ وەبەر بهێنن! لە ژن و ژنخوازیی نێوان خاوەن زەوییەکاندا، ئەوەی حسابی بۆ نەدەکرا ئافرەت بوو»، لە ڕوانگەی ئایینیشەوە کە دەبوو ڕەوایەتی بداتە پەیوەندییەکانی خزمایەتی، ئەمە ڕەنگی دابۆوە، بۆیە: «ئەوەی ژن و مێردی پێکەوە دەبەستەوە بەندی دڵ نەبوو، بەڵکو بەندی شەرع بوو»١٣٣. لەناو ئەم کەش و هەوایەدا ئەوەی ئافرەت و پیاوی لێکدی نزیکدەخستەوە کۆمەڵێ بەرژەوەندی و ناچاریی بوون، نەك هەڵبژاردنی بەرامبەر لەسەر بنەمای سۆزدارییەوە. بەمجۆرەش دەبینین، تا ساڵانێکی درەنگی سەدەکانی ناوەڕاستیش پێگەی خۆشەویستی باشتر نییە لە پێگەی ئافرەت و چارەنووسی ئەم دوانە لەبەردەم هەڕەشەی بەردەوامدایە. ئافرەت هێشتا لە وەرزی تەم و تاریکایی خۆیدا دەژی و خۆشەویستیش جگە لەهەڕەشەیەك بۆسەر پیاو، کە دەیەوێت ڕاپێچی ناو زووڵمەتی ئەفسوون و جادووی ئافرەتی بکات، هیچیتر نیە.

ئاشکرایە لەم تێڕوانینەدا بوارێك بۆ خۆشەویستی وەك پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی سۆزدارانە نامێنێتەوە تاکو خۆی ئاشکرا بکات، بۆیە خۆشەویستیش لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان ئاوا دەبێت و غەیبەت دەکات، چونکە خۆی وەك بەهایەکی پێناسەکراو و ستایشکراو نابینێتەوە.

---

١٣٣ جلال ستاری، سەرچاوە پێشوو ل: ١١٦–١١٧.

بێگومان ئەو میکانیزمەی ترسی لە ئاست خۆشەویستیدا بەکار دەهێنا، جگە لە کولتووری نەریتگەرا، ئەو پیاوە ئاینیانەش بوون کە دینیان کردبووە ئامرازێك و بەهۆیەوە خەڵکی ئاساییان سەرکوت دەکرد. لەم ڕووەوە کەنیسە و بەتایبەتیش پیاوانی ئاینزای کاتۆلیکی ماشێنێکی گەورەی تۆقاندنیان خستبووە کار بۆ کۆنترۆڵکردنی ژیانی هەستەوەرانە و تایبەتیی خەڵك. دەیانویست هەموو پەیوەندیەکان بەچاودێریی خۆیان بێت و ڕێگەیان بە هیچ جۆرە نزیکبوونەوەیەکی نێوان مرۆڤەکان نەدەدا، ئەگەر بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیانی تێدا ڕەچاو نەکرابا. بۆئەوەی ئەمەش مەیسەر ببێ، ئەوان بۆ هەموو بارودۆخێکی جۆراوجۆر یاساگەلێکی ورد و حسابکراویان دادەڕشت١٣٤. لەم بەڵگەنامەیەدا، کە لە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی سەدە ناوەنجییەکانەوە ماوەتەوە، بۆمان ئاشکرا دەبێت: ڕەهەندی کۆنترۆڵکردنی ژیانی هەستەوارانە و تایبەتیی ئافرەتان، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لەتەمەنێکی زووتردا بێ دایك

---

١٣٤ سەبارەت بە دەسەڵاتگرتنە دەستی کەنیسە و بوونی بە سەرچاوەی فەرمانە دینی و دنیاییەکان لە سەدەکانی ناڤیندا و کاریگەریی ئەمە بۆسەر ژیانی خەڵکی، بڕوانە ئەم سەرچاوەیە:

- د. محمد مددپور: **سیر حکمت و هنر مسیحی** (عصر ایمان)، موسسەء چاپ سورە، تهران، ١٣٨١، ل: ١٧٩–٢١٠.

هەروەها سەبارەت بە چۆنێتی بەکارهێنانی ئایین لەلایەن پیاوانی کەنیسەوە لەبەرژەوەندی خۆیان، بڕوانە:

– ڕێبوار سیوەیلی: "***پێشزەمینەکانی سەرهەڵدانی بزاڤی فەلسەفەی ڕۆشنگەری***" لە گۆڤاری *سەنتەری برایەتی* ژمارە ٢٥، ساڵی شەشەم، پاییزی ٢٠٠٢، ل: ٨٦–٨٨